

УДК 373.5.091:94

В. Шпак,
спеціаліст вищої категорії,
учитель історії та правознавства,
Макарівська філія I–II ступенів
Андрушківського ліцею ім. А. Н. Вітрука
Андрушківської сільської ради
e-mail: sv696193@gmail.com

Писемні джерела на уроках історії у 10 класі як засіб модернізації освітнього процесу

Одним з актуальних завдань сучасної школи є пошук оптимальних шляхів зацікавлення учнів навчанням, підвищення їхньої розумової активності, опанування сучасних технологій, спонукання до творчості, виховання школяра як життєво й соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, вироблення вмінь практичного і творчого застосування здобутих знань. Навчання школярів, засноване на опрацюванні відповідної бази джерел, дає змогу учневі самостійно розкрити сутність історичних подій, явищ, процесів. Залучення масиву джерел для вивчення історії має високу ефективність для поглиблення інтересу учнів до пізнавальної та творчої діяльності, для формування в них відповідних знань, умінь, навичок і дослідницької позиції, а дослідницька практика має поглиблювати зміст їхньої професійної діяльності.

Переосмислення завдань історії як навчального предмета спонукає повному поглянути на традиційні засоби навчання. У цьому контексті доречно вести мову й про модернізацію методики роботи з історичним джерелом. А також продовжувати формування історичної предметної компетенції у старших класах [1: 3].

Варто зазначити, що історичне джерело як засіб навчання історії якнайкраще вписується в сучасну освітню парадигму: по-перше, документ відображає реальну, а не вигадану ситуацію; по-друге, він дає уявлення про відносність історичного знання. Третя перевага зумовлена безмежним розмаїттям джерел: кожний документ здатний продемонструвати, з одного боку, подібність між нами та людьми з дуже давніх епох, а з іншого – відмінність близьких поколінь. Нарешті, джерело здатне переконливо продемонструвати, наскільки та як можна створити інформацію, причому як свідомо, так і не свідомо [2: 10].

Одним із компонентів у роботі з формування вміння працювати з історичним джерелом є навчальні й розвивальні завдання. Оптимальний спосіб організації такої роботи – методика покрокового аналізу історичного документа. На перших етапах формування вміння роботи з документом має відбуватися за

безпосередньої участі вчителя (евристична бесіда та інші прийоми) з поступовим просуванням до самостійного аналізу учнями джерела та інтерпретації історичних фактів [2: 11].

Розглянемо цю методику на прикладі матеріалів з історії України для 10 класу. Десятикласникам до снаги самостійно опанувати в межах компетентнісного підходу фрагменти історичних джерел, якщо, зрозуміло, протягом попередніх років тривала робота над формуванням цього вміння. Пропонована колекція листів належить до джерел початкового періоду радянсько-німецької війни – «Непрочитані листи 1941-го». Колекція – це фронтові листи, які дають картину настрою радянського народу на початку війни. Десятого липня 1941 року гітлерівські війська захопили м. Кам'янець-Подільський. Саме тут у перші дні нацистської окупації до рук агресорів потрапили невідправлені листи радянських громадян, датованих переважно червнем – липнем 1941 року. Листи написані без фальші, приховування почуттів, переважно без героїського пафосу. Вони проникнуті піклуванням і любов'ю до рідних, ненавистю до ворога і великою вірою у швидку перемогу над ворогом. У цих листах виявляються почуття до малої батьківщини, рідного села чи міста. Вони найбільш повно віддзеркалюють внутрішньо-психологічний світ людини, а також її повсякденне життя, фронтовий побут, містять величезний інформаційний потенціал і суттєво збагачують наші уявлення про складні перипетії початкового періоду радянсько-німецької війни літа 1941 року. Найбільш репрезентована воєнна повсякденність [3: 13].

Обговорення змісту джерела можна провести, використовуючи наступні запитання.

1. До якого виду писемних історичних джерел колекція листів належить?
2. Коли і де її було створено? На теренах яких історико-географічних регіонів України відбулися описані події?
3. Хто був авторами листів? До якої суспільної групи вони належали?
4. Якими були обставини створення колекції листів?
5. Про які події йдеться в джерелі?
6. Як автори колекції ставляться до подій, описаних ними в листах?
7. Які ідеї авторів листів прагнули донести до нащадків?
8. Що нового дізналися з документа про події тих часів?
9. У чому цінність колекції листів саме для вас?

Концепція «Непрочитані листи 1941 року...» як прозорий огляд радянської військової дійсності

1. Військова справа червоноармійців в умовах війни

Південний фронт у сталінських планах з початком війни мав прикривати південний фланг Південно-західного фронту. Місто Кам'янець-Подільський стало об'єктом нальотів німецької авіації. А що ж радянські Військово-повітряні сили? Вони є і літають, демонструють перемоги радянської авіації (№ 449) [3: 200], (№ 1112) [3: 397]. Описують солдати в листах і боротьбу зенітних розрахунків з ворожими літаками. Так, червоноармієць Воробйов Г. став свідком збитих зенітками трьох ворожих літаків (№ 181) [3: 121]. Зайченко В. радіє своїй кваліфікації зенітника і вже збитим чотирьом літакам противника (№ 370)

[3:176]. Бійці, сильні духом, збиралися та обстрілювали ворожі літаки зі стрілецької зброї. Литвинов І. П. в листі до братів розповідає про щоденну практику стрільби з кулемета по ворожих літаках (№ 564) [3: 234]. Рядовий Саржицький В. вів рахунок збитих ворожих літаків з гвинтівок (№ 920) [3: 335]. А основний масив червоноармійців під час авіанальотів – «бігаємо по куцах та городах» (№ 1011) [3: 362].

Червоноармієць Кувикін Ф. описує тактику гранатометника, відмінну від кіношної. Виявляється, бійцю не потрібно виповзати з окопу зі зв'язкою гранат назустріч німецькому танку. Він його наближення чекає в окопі. І лише коли той підійде максимально близько (гусінь стане на бруствер окопу) – кидає зв'язку гранат під гусеницю танка (№ 517) [3: 220]. Виповзання бійця з окопу назустріч ворожому танку робить його досить вразливим для вогню противника. Висвітлюється хронічна ахіллесова п'ята всіх російських і радянських армій – практика харчування військовослужбовців. Стояли в обороні – кухні бомбила ворожа авіація. Стали відступати – їли все, що по дорозі знаходили, а краще коли погодують місцеві жителі (сердобольні солдатки) (№ 1158) [3: 411].

Сталінський режим до війни багато зробив для того, щоб народ перетворити на населення, а населення на «гвинтики». Широкі верстви населення шляхом колективізації, голодомору, масових репресій, низького рівня життя, свавіллям влади режим налаштував проти сталінізму. І результати цього не заставили себе довго чекати. Так, червоноармієць Вдовиченко О. мав змогу спостерігати, як призовників садовлять у вагони, «а вони з вагонів тікають додому» (№ 141) [3: 108]. Як сталінський режим міг відреагувати на результати своєї попередньої політики, яка спричинила масове дезертирство та здачу у полон військовослужбовців? Лише МАСОВИМ ТЕРОРОМ. Такий метод описаний за 30 червня 1941 року на відтинку ПЗФ. За ганебну втечу з поля бою командиру відділення та його особовому складу присудили вищу міру покарання – розстріл (№ 25) [3: 426].

У цій ситуації чогось не вистачає – партійного керівництва. Воно було зобов'язане бути в перших рядах борців за щастя народу. В листі з тилу на фронт Костенко І. повідомляє сину, що партійні повійїзджали вже, а дівчат відправляють копати окопи (№ 491) [3: 212]. Червоноармієць Литвинов І. П. вже в кінці липня спостерігає цілковите «вредительство з боку вищих організацій» (№ 564) [3: 234].

Настрої та моральний стан червоноармійців

Про причини війни ми дізнаємося з листа молодшого лейтенанта Самойленка П. – це зіткнення двох світів – капіталістичного з соціалістичним. Світ має бути одним, дві протилежні сили не можуть існувати (№ 910) [3: 332]. Оцінка сил ворога з вуст рядового Дугушкіна О. Д. – «ворог сильний, і ми не можемо нічим його перебороти» (№ 328) [328: 164].

Який тоді вихід для маленької радянської людини, військовослужбовця РСЧА? Для росіян-військовослужбовців притаманна віра в товариша Сталіна (№ 1059) [3: 377]. Їх можна зрозуміти. Домівки їх рідних знаходяться у глибокому тилу. А українських бійців вже охоплює тривога за те, як складеться доля їхніх родин в умовах німецької окупації. До того ж виникла потреба

приховати свою приналежність до участі у партійних структурах СРСР. Так, червоноармієць Палаш І. П. радить в листі своїй родині спалити його комсомольський квиток (№ 710) [3: 276].

Військовослужбовці українського походження в листах рідним (дружинам) подають широку програму порятунку себе в умовах війни. Вони ідеологічно-господарського змісту. Це насамперед не забувати про Бога, «бо він усіх тримає на білому світі» (№ 213) [3: 131].

Наступним героєм у виживанні сім'ї постає Корова. Їй ще треба придбати кормів та сіна. Це справжній гімн цій тварині. Сімейний достаток – це корова. Тому в листах бійці українського походження турбуються про стан цієї складової сільської живності (№ 67) [3: 87]. Боєць Боровський Я. О. в листі дружині при перерахунку складових домашньої живності та рослинності на перше місце ставить корову (№ 98) [3: 96]. А далі філософія утримання корови просто вражає. Так, військовослужбовець Гошка І. М. в листі дружині просить корову не продавати – «на корову єсть мала дитина» (№ 236) [3: 137]. Гринчук О. А. взагалі категоричний – «корову не продавати, щоб було молоко, податок – не платити, бо нічим» (№ 245) [3: 141]. Більш господарськи налаштовані чоловіки в листах до дружин цікавляться, «чи в корови є теля, як вона доїться» (№ 425) [3: 191]. Червоноармієць Ковалишин М. О. в листі від 2 липня наставляє дружину не забути запитися кормами для корови на зиму (№ 450) [3: 200]. Українець навіть під постійними нальотами німецької авіації, як свідчить зміст листа дружині, запитує, «чи видужала корова» (№ 546) [3: 229].

А якщо корови в господарстві немає, тоді червоноармієць Ситник П. І. радить дружині «дістати сіна і держати корову» (№ 944) [3: 341]. А в кого вже корова є, тоді «її не віддавати» (№ 953) [3: 345]. Добродій Ткач С. Т. дає настанови дружині хазяйнувати і «рятувати себе, і сина, і корову» (№ 1022) [3: 366].

А третьою складовою системи виживання в умовах війни постає його величність Хліб. Солдат, оцінюючи масштаби катастрофи, що з дня на день наближалася, радить «не продавати хліб, а шанувати» (№ 251) [3: 142]. Військовослужбовець Яковець Г. П. в листі батькам наполегливо радить «запитися хлібом, харчами та сидіти вдома» (№ 1168) [3: 415]. Написаний лист у вересні 1941 року Яригою П. родині в перших реченнях звучить тривогою: «чи заготовили хліб» (№ 1183) [3: 419].

Солдат українців, вчорашніх колгоспників-хліборобів обурює той факт, що в прифронтовій смузі стоять хліба і ніяка влада, цивільна чи військова, не переймається його долею. Кинуті хліба вже за 400 км на схід від лінії фронту. Бійці в листах описують дві практики ставлення радянської влади до стиглих хлібів. Перша – повалення хлібів в полях методом каткування. Друга – місцеве населення самотужки, вручну збирає врожай колгоспного хліба (№ 897) [3: 328].

У деяких листах військовослужбовці, перебуваючи на полі бою, намагаються заспокоїти рідних, тому пишуть про війну як про буденну справу, іноді як про пригоду. Незважаючи на оптимізм, притаманний переважній більшості фронтової кореспонденції початкового періоду війни, в збірці є листи, де адресанти намагаються реально оцінити обстановку, що склалася, та

можливості обох воюючих сторін. Для фронтових епістол, датованих 1941 роком, характерним є листи-накази та листи-заповіти дітям. Перед загрозою смерті солдати намагалися не лише залишити вісточку про себе, а й сказати найголовніші слова рідним, звернутися до дітей.

Ознайомившись зі змістом поданих епістолярних джерел (листів), учитель пропонує учням (десятикласникам) дати відповіді на поставлені ним запитання:

– Згідно з роздумами та настроями червоноармійців що ви можете сказати про боєздатність частин Червоної армії?

– Який вплив має і які приклади подає командний склад рядовим?

– Катастрофа ЧА влітку 1941 року – це закономірність чи випадковість?

– Доля Солдата? Чи можемо ми судити їх за масову здачу в полон, дезертирство, колабораціонізм?

У подальшому можна провести з учнями щось на зразок круглого столу – виявляємо фейки, які присутні в російських кінофільмах, де висвітлюється проблематика початкового періоду радянсько-німецької війни (чисельна перевага вермахту, застаріле (і мало) озброєння ЧА, віроломний напад ворога, героїзм і стійкість бійців і командирів РСЧА, керівна і спрямовуюча роль ВКП(б)). Зміст епістол дозволяє виявити суперечливість позицій конкретних осіб, що викликає в учнів потребу вирішити проблему, а це допомагає усвідомити сутність явищ і процесів. Ефективним є порівняння документів, що висвітлюють одну подію з різних позицій. У цьому випадку учні визначають, чим відрізняється опис подій у різних авторів. Наявні протиріччя в навчальному матеріалі спонукатимуть учня до критичного сприйняття інформації та самостійного пошуку відповідей на проблемні ситуації.

Робота з джерелами інформації має свою специфіку і свої особливості, тому слід дуже уважно й ретельно підібрати завдання, які учні будуть виконувати, працюючи з джерелами. Потрібно уникати занадто об'ємних, важких і неконкретних завдань, а також тих, що вимагають знань, яких учні ще не мають. Недостатньо продумані завдання можуть виявитися для учнів занадто складними, нецікавими, і в результаті користі від них буде зовсім мало. А добре і ретельно підібрані, з чітко метою документи будуть дуже корисними для учнів, розвиватимуть вміння та навички, викликатимуть інтерес і захоплення історією [4: 6].

Що стосується солдатської кореспонденції, написаної в своїй масі вчорашніми колгоспниками-хліборобами, які володіли початковою освітою, то вона не складна для розуміння десятикласникам. Селянська наївність, простота та віра у вищі сили викликають щире співпереживання читача. Сталінська пропаганда ще не вкорінилася у їхній свідомості. Відсутнє їх бажання битися за радянську владу. А наявний катаклізм має розсмоктатися сам собою. Але у глибині душі та свідомості інстинктивно постають моделі самозахисту та виживання. На які незабаром сталінський режим відповідь жорстоким терором.

Учителю доречно наголосити учням, що на всіх них чекають у майбутньому життєві випробування. Та побажати їм сили волі і розуму обрати не шлях ганьби. Знайомство зі змістом солдатських листів у важку для їх долі

годину має стати для учнів уроком життя і приводом задуматися про справжні життєві цінності. Це те, що буде, коли долі сотні мільйонів людей залежатимуть від волі аморальних лідерів (еліт).

Список використаних джерел та літератури

1. Смагін І. І. Формування історичної предметної компетенції у старших класах. *Історія та правознавство*. Серпень 2013. № 24 (340). С. 3.
2. Власов В. Писемні джерела на уроках історії у 8 класі як засіб модернізації навчального процесу. *Історія та суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2016. № 6–7. С. 20–12.
3. Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ : Аеростат, 2012. 504 с. : іл.
4. Долбеценков Г. В. Використання різних видів інформаційних джерел на уроках всесвітньої історії в 10–11 класах. *Історія та правознавство*. Квітень 2009. № 12 (184). С. 5–12.